

Рецензії

ПОШУК ЯК СТАН ПИСЬМА

М. Р. Стех. Есеїстика у пошуках джерел. Есеї. – Київ: Пенмен, 2016. – 743 с.

“Я шукаю і ви шукайте”
Микола Хвильовий

Розпочинаючи розмову про розлогу книжку студій Марка Роберта Стеха, які тематичною рихвою охоплюють опасисте тіло української гуманітаристики, передовсім її літературної сфери, а почасти філософії та музики, слід сказати, що основним імпульсом тут є пошуковий поштовх. Саме останній стає рушієм сюжетної дії акцентованих скрупульозних розслідувань автора. Постаті, які привертають увагу, викликають у нього здивування і через це інтерес, родом із ХХ століття. Цікавість дослідника активізується насамперед там, де постає модель мислення, що ламає раціонально-позитивістичний уклад, формує іншу техніку письма, що не вписується в цю філософську доктрину, кидає читача в безпорадний стан перед незбагненою варіативністю читання. Стеха насамперед цікавить пошук як те, що формує його безпосередньо в процесі пізнання. Однак автор есеїв не обмежується тільки ХХ століттям. Наукова енергія книжки повниться якраз тим, що він шукає невидимі лінії з'єднань між постатями, які на позір далекі поміж собою. Цим автор ніби ілюструє тезу Е. Чорана про існування енергій, що пронизують далеких одне від одного людей, які можуть жити в різні епохи, але мають багато спільних інтенційних зон.

Цю книжку есеїв цікаво читати насамперед тому, що тут відчутно дуже живий, лабільний розум, який не впадає в дидактичний голосний аподиктизм чи в боязкий шепіт, особливо коли мова йде про відстоювання важливих концептів творчості того чи того автора. Складно обійти увагою також низку інтерв'ю, де в добре продуманих, відкритих відповідях Марко Стех розкриває власну інтелегібельність, часто використовує цікаво ускладнений наратив самоінтерпретацій. Ці інтерв'ю голосом автора підтверджують думки, які виникають у процесі читання книжки, насамперед це стосується його підходів безпосередньо до літератури як літератури, а не як до того, що відображає реальність, що має в певний спосіб корелювати з реальністю: “Мистецтво – це те, що саме диктує свої правила” (Ф. Шиллер). Добротними входинами

в простір цих студій слугує передмова Костянтина Москальця.

Стиль письма попри ускладнені теми прозорий, а разом живий та дискусійно відкритий. Коли читав, подумалося, що саме такими мають бути сучасні докторські дисертації з літературознавства, які читатимуть більше ніж п'ятеро людей – дисертант, консультант і три опоненти; останні не завжди весь текст і читають. Не секрет, що літературознавство як наука в Україні перетворилася на нудну історію, закомплексовану канцелярським буквоїдством і псевдонауковими фраземами на кшталт “об'єкт, предмет дослідження”. Зараз не говоритиму тут про ті щасливі винятки, котрі підтверджують правило. Змінити цей стан можна лиш у той спосіб, коли наукове письмо бентежитиме розум читача, колотиме його несподіванками,

новими кутами, у які можна ставати і спостерігати свято відкриття нових іпостасей. Таким, власне, бачиться письмо Марка Стеха, яке має одну дуже виразну і прикметну рису – вільний, часто дуже неочікуваний і через те різко спохопний вибір доказової бази для того чи того концепту дослідника. Дуже несподівано автор, очевидно свідомо, відсікає великий пласт досвідів інших критиків про літературну постать чи твір і починає говорити зі свого самоцільно обраного індивідуально-суб'єктивного місця. У такий спосіб його голос моделює зовсім інші акценти, а достеменність істинності сказаного змушує читача вдаватись до певних інтелектуальних операцій, які не завжди дорівнюють мовчазному засвоєнню.

Обираючи персон для своїх літературознавчих проб, М. Стех, вочевидь, керується принципом ігрового моменту в їхній творчості. Гру тут слід розуміти як елемент модерної свідомості, у якій рухливі, взаємоперехідні бінарні опозиції часто визначають текстову логіку. Важливо також те, що автор бачить больові, застигли точки українського літературознавства, котрі стають надуманими високими порогами для дослідників, які годі переступити і зараз. Мова йде про суперечки, які й досі тривають, щодо партійної належності М. Хвильового чи радянської заангажованості І. Костецького, а чи Ю. Косача. Ці дискусії, на думку М. Стеха, зміщують центр літературознавчої проблеми. І тут можна було би вповні погодитися з автором, якби ми не мали доволі розлогої статті В. Моренця “Ефект високої башти” (“Слово і Час” – 2016. – №1-2), у якій автор доказово, на біографічному матеріалі письменників стверджує, що рецепція тексту залежна від біографії творця. Думаю, що в цих випадках усе ж слід шукати певної середини, якщо ми хочемо говорити про феномен життєтворчості. Однак ті, хто намагаються пов'язати Косачеву зрадливість безпосередньо з його творчістю, чомусь переважно забувають про радянськість І. Драча чи Д. Павличка. М. Стех пропонує нам рядки Є. Гординського, що втихомирюють подібну дискусію: “Поетам багато треба пробачити / а ще більше забути. / Вони

живуть у жахливій ночі свого серця / і покутують віршами”. Цей підхід визначає письмову поведінку дослідника, який не ховає відомі йому дражливі моменти з життя ані Косача, ані Костецького, в жодному разі не глорифікує їх, але аж ніяк не намагається аплікувати морально-етичні девіації митців у їхньому реальному житті на творчість. У цьому випадку автор застосовує юнгівську теорію про автономію мистецької творчості, сепарацію її від самого творця: “Велика поезія черпає свою силу із життя людства, отож ніколи не зрозуміємо суті її змісту, якщо намагатимемось приєднати її до особистих чинників [у житті поета – М.С.]” (К. Г. Юнг). Із цих тез про автономію мистецтва М. Стех комплікує варіант підходу до творчості Косача та Костецького. Тут можна додати, що в подібному ключі мислив Дух як трансцендентне Гегель. Дух, який виходить сам із себе, живе сам собою, є абсолютно автономним. Ми ніколи не можемо знати, чому ми почали мислити саме про це і саме з цього місця. Трансцендентне являється таким саме тому, що виходить поза нас, воно не є нами. Водночас М. Мамардашвілі говорив, що з текстом у процесі письма народжується нова людина, народжується письменник, який може написати цей самий твір. І в кінці письма, коли ставиться крапка, народжується саме той, хто може написати цей твір. То про який визначальний вплив біографії може йти мова, коли твір і автор народжуються, чи то пак постають у єдиному акті, перетворюючи один одного. Тут М. Мамардашвілі використовує символ змії, що кусає себе за хвіст.

Відчувається сильне захоплення письмом Юрія Косача. На презентації щойно виданого роману Косача “День гніву” у рамках Книжкового форуму у Львові М. Стех змодельював, як видалось, непряму полеміку. Це була своєрідна дискусія із провокативним питанням Г. Блума про те, який твір якого письменника краще зможе розкривати внутрішні грані людини, людини як психоструктури, розкривати складні конфігурації внутрішнього її світу для того, хто нічого не знає про цей матеріал. Дослідник говорив про те, що певні моменти в людському житті йому не прояснять ні Г. Гессе, ні Т. Манн,

натомість їх можна збагнути лиш через тексти Ю. Косача.

Розписуючи сюжет життєвих історій Ю. Косача, М. Стех доволі провокативно заявляє про те, що цей письменник увійшов у континуум таких авторів, як Шевченко, Леся Українка, Франко. Автор цих рядків тільки через цю тезу негайно взявся читати “День гніву”. Можна сказати, що твір безумовно дуже талановитий, але там бракує того, про що розмірковує Х. Ортега-і-Гассет у своїй уже хрестоматійній студії “Думки про роман”. Мова йде про формування героя, про те, що характер персонажа має поставати в сюжетній дії навіть за умови, що вона може бути внутрішньою, а не через описи рис характеру, що практично унеможливають аналітичний складник. Здається, що попри такі хороші сторони роману, як багатомовність персонажів, докладний показ соціальних рухів того часу, блискучу стильову техніку та знання автором історичного підкладу композиції, сам характер Богдана Хмельницького міг би бути рельєфнішим. Ця різьбленість його характеру мала би поставати не через подані характеристики його ворогами, учителями чи козацькою старшиною, а безпосередньо його дією. З такої перспективи теза дослідника про місце Косача серед сонму згаданих письменників видається активною спробою привернути увагу читачів до його письма. Власне до роману, який у природній спосіб європеїзує українську літературу. В аналізі постаті Хмельницького в романістиці Косача, М. Стех виявляє глибокі знання з періоду Хмельниччини загалом, до того ж у доволі широкому та нюансованому розумінні доби. Довкола цієї проблеми постає, відповідно, і літературний контекст, на матеріалі якого автор показує ідеологічні перекривлення в історичних романах, що десятиліттями формували опінію українців про той час, – П. Загребельного, І. Ле, Н. Рибак.

Якщо говорити ширше про роман Ю. Косача “День гніву”, то М. Стех має абсолютну рацію в тому, що пов’язує модель війни Хмельницького з Революцією Гідності. Паралелі ці справді нескладно побачити, як і те, що Косачеві вдалося відчутти ці соціальні рухи, майже по-пророчому витягнути художній час у перспективу, передбачити

в історичних картинах прийдешнє. Через картини життя роману автор прагне примирити різнонаціональні непорозуміння: “У “Дні гніву” Косач немов пробує зробити національну історію України *відкритою* для “усіх, хто на цій землі живе”. У романі справді на перший план виходять загальнолюдські цінності, а не національно зумовлена злість. Але тут, якщо подумати про смислово видовженість роману в наш час, у час Революції Гідності, можна спробувати трохи полемізувати з М. Стехом із приводу самої постаті й тих завдань, що виконав Д. Донцов, до ідей якого дослідник має свої, почасти справедливі упередження. Навряд чи в мене вийде знайти докази того, що концепт “етнічної виключності” Донцова може працювати в наш час. Тут Ю. Косач має рацію, як і Ю. Шерех у статті “Донцов ховає Донцова”, та все ж мені зараз ідеться не зовсім про сюжет дослідження, я трохи вийду з нього і скажу, що твори Д. Донцова “Підстави нашої політики”, “Дух нашої давнини”, “Хрестом і мечем” читало дуже багато з тих, хто безпосередньо брав участь у Революції Гідності, тому постать Д. Донцова в широкому контексті поставленої проблеми дуже неоднозначна.

Вище вже йшла мова про те, що М. Стех знаходить несподівані підтвердження для своїх дослідницьких сюжетів. І в цьому прозирає свобода вільного, незаангажованого в розмаїті “ізми” тлумачення, що само для себе формує науковий апарат, відкидаючи кліше. Це відбувається й тоді, коли мова заходить про біографічні особливості Косача та Костецького, які читаються на одному подиху, як майже детективна історія зі своїм драматичним звучанням. Ті автори, що потрапляють у поле зору дослідника, стають живішими від живих, стають настільки близькими й зрозумілими, що зникає загальна напруга щодо їхніх не зовсім моральних учинків. Адже людям властиво помилятися, а М. Стех робить із них саме живих людей, не персон із мертвої історії літератури. Це стосується й проблем, які виникають під час дискусій з іншими дослідниками, наприклад, коли мова заходить про тезу Н. Кузякіної щодо превалювання соціальної проблеми в драмах М. Куліша. У цьому випадку маємо ситуацію, яка

прямо пов'язана з радянськими підходами в літературознавстві. Іноді й тепер доводиться чути, що В. Стефанік – співець бідних селян, і це відбувається, зокрема, через відсутність критичного прочитання радянського спадку, наприклад монографії В. Костащука “Володар дум селянських”, подібне можна почути і про модерне письмо О. Кобилянської. М. Стех намагається перечитувати М. Куліша, порівнюючи певні моменти з Біблійними оповідями, що ставить несподівані знаки питання до текстів драматурга, дає додатковий стимул пошуку.

Спроби знайти давні смислові лінії етимології творчості того чи того письменника, віднайти в історії літературних ідей початки письма авторів “Розстріляного Відродження”, дають можливість дослідникові бачити художню ретроспекцію. Це своєю чергою організовує матеріал так, що ми без препарування, упевнено можемо говорити ще раз про достеменно належність Гоголя до української культури. Причому спокійний порівняльний аналіз тут працює значно сильніше, ніж натужливі крики публіцистів “Гоголь наш”. Ще один важливий виразний момент, який притаманний студіям М. Стеха, той, що дослідник не акцентує на біологічній національній належності того чи того письменника. Йому йдеться про самоусвідомлення конкретного письменника в конкретно взятій культурі, про його самоідентичність. Безперечним прикладом чого буде свідомо зміна Костецьким батькового прізвища Мерзляков на материне: “Щодо мене особисто, то я міг з успіхом стати росіянином і поляком, навіть жидом. Для кожної з цих сфер у мене були духовні дані. Я став українцем. Я став українцем не тому, що люблю українців. Радше я їх не люблю. <...> Та від того не менш я став таки українцем. Народити Україну як реальне, земне тіло, створити ваговиту планету української духовної і політичної державності – це значить довести можливість неможливого. Єдина приваба, яка в земному існуванні людини може мати вище виправдання. Інші можливості не приваблюють мене”.

Одна з болючих тем для М. Стеха – це тема належності діаспорної літератури до української. Пригадую реакцію Б. Бойчука “Канон із переламаним

хребтом” (“Критика” – 2008. – Ч. 10-11) на антологію “Українська мала проза ХХ-го ст.”, що упорядкувала В. Агеєва. Там виразно звучала нота невдоволення щодо того, що упорядниці “не бачить” літераторів, котрі працюють за межами України. М. Стех ставить це ж питання, але вже голосно й доволі різко, говорячи про часту індиферентність українських літературознавців до культурного спадку за межами України.

Схоже на те, що, коли М. Стех береться за певну тему, він витягує на світ усе, що може пояснити той чи той хід думки автора, що могло зумовити саме таку ідейну модель письма, як, з яких первнів поставала його естетика. Зокрема, для інтерпретації творчості Е. Андіївської М. Стех занурюється у складну для європейця релігійну систему буддизму. Тут майже на пальцях дослідник показує, як працює образний світ поетеси, як він виростає з певних станів, що їх можна пережити тільки в такій моделі світовідчуття. А загалом, коли мова заходить про діаспорну літературу, дослідник реагує коректно, але досить точно, тому це видається нібито різким. Мова йде про антологію Нью-Йоркської групи, упорядковану О. Астаф'євим та А. Дністровим.

Окремо хочеться коротко сказати про осмислення малої прози в цій книжці. Звісно, наш огляд не зміг умістити всі пласти літератури післячорнобильського періоду, тому про повну картину ландшафту тут говорити не доводиться. Особисто мені, наприклад, бракує розмови про творчість С. Процюка, який, поза сумнівом, зробив у літературі цієї доби значно більше, ніж багато з тих, про кого М. Стех говорить як про репрезентантів певного періоду. Не зовсім вивіреною звучить теза про те, що чорнобильська катастрофа “не залишила помітних слідів у визначних творах української літератури”. Однак можна згадати “Щоденний Жезл” Є. Пашковського, смисловим центром якого є ця катастрофа. Скажу більше, якщо взяти ширший контекст, то розмова Р. Семківа, Г. Улюри та Т. Трофименко в Києві (Книгарня “Є”, 15 листопада 2016 р.) про те, чи існує в Україні проза після О. Забужко, є дуже показовою. Відліковим центром стала саме проза О. Забужко, в оригінальності якої немає

жодного сумніву, але в плані пошуковості, серйозності наративу, винайдення нової форми, усе ж значно вище стоїть проза Є. Пашковського, про якого в хорошому контексті принаймні згадала Г. Улюра.

Говорячи про читання книжки М. Стеха, варто звернути увагу на те, що твоя власна рефлексія постійно відходить від тексту автора, аплікує якісь інші моменти на теми, що їх порушує дослідник. Таке читання говорить про активне засвоєння матеріалу, про вплив авторського письма на читача; останній, заразившись пошуковістю М. Стеха,

починає за інерцією роздумувати над ширшими контекстами, повертатись і знову відходити. І все це не без інтенсивного впливу стильової манери есеїста. Книжка М. Стеха буде в ужитку не тільки через широке коло тем і проблем, які тут постають у живому їх виконанні, а ще й тому, що сама техніка письма відкриває новий жанр наукового вивчення, показує читачам, як можна ставити проблему, як розв'язувати її так, щоби це скидалося на захоптиву пригоду, не знижуючи, не препаруючи рівень власного розмислювання.

Отримано 16 грудня 2016 р.

*Богдан Пастух
м. Львів*

